

PROMJENE OBITELJSKE STRUKTURE NA PROSTORU BJELOVARSKOJ REGIJE KONCEM 19. I U PRVOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA: RAZLOZI I POSLJEDICE

THE DIVISION OF COOPERATIVE FAMILIES IN THE AREA OF BJELOVAR AT THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: REASONS AND CONSEQUENCES

Danijela BIRT KATIĆ

Odjel za etnologiju i antropologiju

Sveučilište u Zadru

Franje Tuđmana 24i

23000 Zadar

dbirt@unizd.hr

Primljeno / Received: 1. 10. 2015.

Prihvaćeno / Accepted: 4. 12. 2015.

Prethodno priopćenje

Preliminary communication

UDK / UDC:

347.133.7(497.5-37Bjelovar)“18/19”

392.3(497.5)“18/19”

SAŽETAK

Obitelji, imovina i imovinske prakse predmet su istraživanja različitih znanstvenih disciplina, a u ovom radu problematizirat će se njihov međuočnos. U radu je stavljen naglasak na fenomene imovine, obitelji i imovinskih praksi odnosno na pitanje kako se ti fenomeni oblikuju u trenutku razdvajanja zadružnih obiteljskih struktura svojstvenih za prostor Vojne krajine. Navedeni fenomeni prikazani su unutar specifičnog društveno-povijesnog konteksta te se ukazuje na djelovanje ekonomskih, političkih i društvenih prilika unutar istraživanog prostora. Istraživanje se vremenski odnosi na razdoblje kasnog 19. st. te prve polovine 20. stoljeća, a glavno područje istraživanja obuhvaća ruralni prostor bjelovarskoga kraja. Uz pomoć arhivskih dokumenata i etnografske građe te dostupne literature navedeni fenomeni prikazati će se u svojim promjenama kao i kontinuitetu. Cilj je prikazati kako se u praksi ostvarivao prijenos imovine nasuprot postojećim zakonima, tj. kako se manifestiraju pojedine odluke pojedinca ili obitelji u trenutku kada se odlučuju prilagoditi zakonu i/ili običajnom pravu. Analiza dostupne etnografske arhivske građe ukazala je na postojanje dvaju osnovnih oblika imovine: materijalne i nematerijalne, odnosno pokretne i nepokretne. Istraživanjem su, između ostalog, zabilježena dva načina nasljeđivanja, uz određene varijacije: ravnopravno i neravnopravno nasljedno pravo. Prijenos imovine nakon raspada zadruge može se promatrati kao dugotrajan proces, a započinjao bi ovisno o individualnim odlukama unutar obitelji. Analiza i interpretacija izvora pokazala je da su struktura obitelji, njene transformacije kao i pitanje međugeneracijskih odnosa izravno povezani s određenim načinom prijenosa imovine.

Ključne riječi: Vojna krajina; krajiška zadruge; Bjelovar; imovina; diobeni ugovori; oporuke

Key words: Military Frontier, frontier cooperations, Bjelovar, property, divisional contracts, wills

UVOD

U radu namjeravam prikazati promjene u svakodnevnom životu *obitelji* bjelovarskoga kraja koje su uslijedile neposredno nakon diobe, odnosno pokušat ću ukazati na dinamiku tih promjena i na uzroke koji su u relativno kratkom razdoblju doveli do raspada *krajiških kućnih zadruga* koncem 19. stoljeća

u selima toga kraja.¹ Činjenica da je prostor bjelovarske regije tijekom dužeg razdoblja pripadao politički i društveno specifično organiziranom prostoru Vojne krajine, imala je poseban utjecaj na pitanja imovine i obitelji, te na odnose između članova obitelji. Sve do ukidanja u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća Vojna krajina funkcionirala je prema posebnim društvenim pravilima kao vrsta vojne obrambene zone prema Osmanskom Carstvu. Time je i obiteljski život stanovništva bjelovarskog kraja kroz 19. stoljeće specifičan; velik broj stanovnika živio je jedan dio svog životnog vijeka u zadrudnim obiteljima, odnosno *kućnim zadrugama*. Prema etnografskim opisima nastalima na početku 20. stoljeća te obitelji najčešće su se okupljale u jednom kućanstvu koje je činilo *tri do četver loze*, odnosno u jednom kućanstvu živjelo je od dvadeset do četrdeset *duša*.² Zajedničko i uređeno udruživanje svih članova kućanstva u obradi zemlje, koja je vlasništvo cijele obitelji, i stvaranje proizvoda za vlastite potrebe i prodaju Bičanić ističe kao osobitost svake obiteljske kućne zadruge.³ Upravo određena vrsta proizvodnje i poslova kojom se obitelj bavila održavala bi tu obitelj na okupu. Odvajanjem obitelji dijelila se zemlja, što je smanjivalo prihode domaćinstva, ali i ograničavalo izvor »besplatne« radne snage. Ovakva podjela rada pokazala se otegotnom okolnošću nakon diobe zadruga. Specijaliziravši se za jedan posao u zadruzi, pojedinac nakon odvajanja nije bio toliko vješt u drugim poslovima koje je sada morao obavljati sam.⁴

Bjelovar kao jedan od najmlađih gradova Vojne krajine utemeljen je 1756. godine odredbom kraljevske vlade i carice Marije Terezije.⁵ Gradu su po osnivanju dodijeljene vojne značajke pa je čitav život grada i njegove okolice, društveni, ekonomski, razvoj školstva i dr., bio u funkciji njegova statusa vojnoga grada. Početkom 20. stoljeća donošenjem novih gospodarskih uredbi, modernizacijom ekonomije te zahvaljujući podršci koju je grad imao od tadašnje vlade, županija i osobito grad Bjelovar doživljavaju gospodarski procvat. Mogućnost napretka čitava područja i dalje je otežavala nedovoljno razvijena prometna infrastruktura, neprilagođeni zakonski akti iz ranijeg razdoblja te velikim dijelom zaostala poljoprivredna proizvodnja – način i oprema koja se koristila za proizvodnju nije bila prilagođena novonastalim uvjetima.⁶ U gospodarskom smislu većina se stanovnika ovog prostora i nakon Drugoga svjetskog rata nastavila baviti poljoprivrednom, a o kontinuitetu usitnjenih zemljišnih posjeda na kojima se uzgajaju različite kulture svjedoče zemljišne knjige s kraja 19. stoljeća.

Između 1850. i 1860. godine prostor čitave Vojne krajine i dalje je pod strogom vojnom upravom. Vojne vlasti velikim su naporima održavale *status quo* zadruge, odnosno njezine podjele, jer je kućna zadruga bila osnova na kojoj je počivao cijeli sustav Vojne krajine i njezin bi ga raspad oslabio. Iako su se već tada neke obitelji dijelile tajno, većina ih je i dalje bila u statusu zadruge. Gubitkom statusa *seljaka krajišnika* uslijedile su nove obveze i opterećenja seljaka pogođenih agrarnom krizom. Stanovništvo ovog područja moralo se prilagođavati novim pravilima, kako zapažaju Grandits i Gruber, a to je velikim dijelom potiskivalo »stari tradicionalni poredak«. Dosadašnji *seljak-vojn*ik, sada samo seljak, mora osigurati dovoljno novca da može plaćati porez.⁷

¹ Rad se prostorno i tematski vezuje za terenska istraživanja provedena u sklopu međunarodnog projekta *Kinship and Social Security* (KASS). Okosnicu istraživanja činila su sela koja administrativno pripadaju općini Bjelovar, odnosno župi Velika Ciglena (Velika Ciglena, Patkovac, Prespa, Mala Prespa, Tomaš i Gornji Tomaš), a inicijalno istraživanje prošireno je na čitavu bjelovarsku regiju (danas administrativne granice Bjelovarsko-bilogorske županije). O tome vidi više u uvodu knjige Patrick HEADY, Peter SCHWEITZER, *Family, Kinship and State in Contemporary Europe. Vol. 2: The View from Below: Nineteen Localities*, (Frankfurt-New York: Campus Verlag, 2010), 9-23.

² Usp. Nikola NOVAKOVIĆ, »Staro Štefanje (prema Radićevoj Osnova za sabiranje i proučavanje narodnoga blaga)«, (1903-1904), Stara Zbirka (dalje: SZ) 110b, 572str., SZ110c 476str.

³ Usp. Rudolf Bičanić, »Agrarna kriza od 1873 – 1895. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske«, *Ekonomist* 3(5) (1937): 25.

⁴ Zvonko LOVRENČEVIĆ, »Naselja«, (1920), Nova zbirka (dalje: NZ) 129a.

⁵ Usp. Stjepan BLAŽEKOVIĆ, *Bjelovar* (Bjelovar: SIZ kultura, 1985), 19.

⁶ Usp. Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ »Pretvaranje Bjelovara iz vojničkog u privredno središte od 1871. do 1910. godine«, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 31 (2008): 36.

⁷ Usp. Hannes GRANDITS, Siegfried GRUBER, »The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans: Was the Ultimate Reason Structural or Cultural? (1996)«. u: *Household and Family in the Balkans:*

Razvojačenje Vojne krajine donosi između ostalog intenzivniji raspad zadružnih obitelji. To je odredilo tadašnja društvena i politička zbivanja koja je nužno uzeti u razmatranje kako bi se u cjelini promotriala životna svakodnevica obitelji u tom razdoblju, kao i u razdoblju prve polovine 20. stoljeća. Prije je navedeno kako je karakterističan oblik obitelji za ovo područje u tom razdoblju bila zadružna obitelj. Na učestalost pojavnosti *zadružne* – velike obitelji na određenom prostoru utječu između ostaloga politička, upravna te gospodarska obilježja, a za to su na prostoru Vojne krajine bili stvoreni povoljni uvjeti (austrijska i talijanska uprava, vojna naspram građanske vlasti, postojanje različitih tipova ekologije i gospodarstva, uključivanje u tržišno gospodarstvo i sl.⁸

Osnovna je namjera rada dati prikaz svakodnevice obitelji s konca 19. i početka 20. stoljeća, koji se temelji na povijesnom i etnografskom istraživanju, odnosno najviše na etnografskoj arhivskoj građi. U radu se znatno manje koristim građom prikupljenom terenskim istraživanjem tijekom kojega sam u razgovoru sa sugovornicima prikupila priče njihovih obitelji; prenosili su mi priče koje su im pričali njihovi djedovi, bake, roditelji i/ili već netko drugi od rodbine.⁹ Za pojedina sela bjelovarskoga kraja koristila sam građu dostupnu u Državnom arhivu u Bjelovaru te etnografsku građu pohranjenu u Arhivu Odjela za etnologiju pri Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Nedostatak i nepotpunost etnografskih izvora dopunjeni su dostupnom arhivskom građom.

Namjera mi je ovim radom analizirati promjene u organizaciji obitelji, strukturi, njenoj funkciji te strategije kojima su se obitelji služile suočene s novonastalim prilikama, odnosno prilikama nakon procesa dioba, koncem 19. i početkom 20. stoljeća. U prvom dijelu rada donosim povijesni kontekst događaja i kratko se osvrćem na zakonski sustav. Smatram ga bitnim jer je taj prostor pripadao Vojnoj krajini, što je neosporno utjecalo na svakodnevicu odnosno na podjelu i nemogućnost/mogućnost organiziranja različitih obiteljskih struktura. U drugom dijelu rada analiziram život pojedinaca koji su se u trenutku razdvajanja obitelji našli suočeni sa sasvim novim načinom organiziranja života, rada i svakodnevnog preživljavanja. U ovom dijelu rada posebno je istaknut način upravljanja imovinom, odnosno kako se u pojedinim obiteljima odvijao njezin prijenos.

U radu se koristim terminom *krajiška zadruga* jer je taj termin zastupljen u stručnoj literaturi kojom sam se koristila, a dijelom i u arhivskim izvorima. U dijelu teksta u kojem opisujem konkretne primjere obiteljskih podjela koristim se terminom *zajednica*, odnosno *familija* jer je on najviše zastupljen u etnografskoj građi pohranjenoj u arhivu ili u građi prikupljenoj terenskim istraživanjem.

POVIJESNI KOTEKST: AGRARNA KRIZA 1870-IH I DEMOGRAFSKI PRITISAK

Prema statistikama sve do 1948. godine broj stanovnika koji su se bavili isključivo poljoprivredom i preživljavali od nje bio je još uvijek prilično visok, »iznad 62,4%, a gotovo 90% stanovništva u razdoblju do početka 20. stoljeća živjelo je samo od poljoprivrede«. ¹⁰ U tom kontekstu, kao još jedan od mogućih pokretača podjele zadruga, na što navodi Hannes Grandits, treba pomotriti ulogu *velike agrarne krize* koja je u posljednjim godinama 19. stoljeća (1893. – 1895.) zahvatila čitavu zemlju, a posebice područje Vojne krajine. ¹¹ U razdoblju od 1873. do 1895. godine učinci sveopće agrarne krize, između

Two Decades of Historical Family Research at University of Graz, Studies of South East Europe, ur. Karl Kaser, (Wien-Berlin: Lit Verlag, 2012), 494.

⁸ Usp. Jasna ČAPO ŽMEGAČ, »Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj«, *Narodna umjetnost*, 33 (1996), br. 2: 190.

⁹ Etnografsko se istraživanje odvijalo u nekoliko etapa, prva istraživanja radila sam od svibnja 2005. do veljače 2006., a zatim sam istraživanje proširila na širi prostor bjelovarske regije te nastavila raditi od 2008. do 2012. godine.

¹⁰ Usp. Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine* (Zagreb: Globus, 1987); Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971., knjiga 54* (Zagreb Djela JAZU 1979).

¹¹ Usp. Hannes GRANDITS, »Historical-sociological country report. Croatia. Working paper«, pristup je ostvaren 2. III. 2012., <http://www.eth.mpg.de/kass/material.html>

ostalog, odražavaju se i na podjele kućnih zadruga; čime se dijeljenje obitelji izravno odražava na ekonomiju obitelji, ali i na sve ostale sektore ekonomije.¹²

Dugotrajnost i posljedice agrarne krize dodatno ističu i brojke zabilježene popisom iz 1895. godine: u Bjelovarsko-križevačkoj županiji zabilježeno je 1306 kućnih zadruga, dok je površina posjeda koje su posjedovale iznosila ukupno 22 430 jutara. Ako usporedimo brojke za prostor Hrvatske i Slavonije gdje su te iste godine zabilježene 67 632 zadruge, u Bjelovarsko-križevačkoj županiji one su činile 1,93% ukupnog broja gospodarstava s pripadajućim površinama od 2,2% ukupnog broja površina koje su posjedovala zadružna gospodarstva u Hrvatskoj i Slavoniji. Prema popisu iz 1890. godine na prostoru Bjelovarsko-križevačke županije 80% poljoprivrednika nije više bilo u sastavu zadruge. Ove brojke mogu se objasniti činjenicama da je nekoliko godina prije konačnog cjelovitog pripojenja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj Varaždinski generalat već bio službeno razvojačen te da su na osnovi novog zakona iz 1876. godine nestale mnoge zadruge, dok nekretnine više nisu bile zajedničko već individualno vlasništvo; tim zakonom dodatno je olakšana dioba zadruga.¹³

Daljnijm usitnjavanjem zemljišnih posjeda s vremenom je stvoren mozaik sitnih parcela, što je ujedno dovelo do raspodjele zemljišne površine na sve veći broj čestica, odnosno »veći broj plotova, zidova, međaša i sve većoj udaljenosti među česticama istog vlasnika«. Na prijelazu stoljeća »prosječna veličina gospodarstava u Bjelovarsko-križevačkoj županiji bila je 10,2 jutara«. ¹⁴ Zbog toga postojeća poljoprivredna proizvodnja često nije mogla osigurati ni najskromnije potrebe stanovništva, niti ići u korak s ekonomskim napretkom drugih zemlja. Posljedice ovih promjena odrazile su se i u sljedećem razdoblju.

S jedne strane povećana su porezna opterećenja seljaka, a s druge strane agrarna kriza inicirala je nužnost promjena u načinu i intenzitetu proizvodnje, što zadruga sa svojom unutrašnjom organizacijom nije mogla održavati. I unutar samih zadruga započinju sukobi ukućana potaknuti teškom gospodarskom situacijom. Pojedinci su pokušavali istupanjem iz zadruge i prihvaćanjem novog načina gospodarjenja poboljšati svoj ekonomski položaj, a istovremeno to je bilo i nastojanje da se osamostale od obitelji. Može se zaključiti da su gospodarski razlozi u proizvodnji i u potrošnji bili važnim razlogom diobe i raspada zadruga za vrijeme krize sedamdesetih i osamdesetih godina 19. stoljeća.

ZAKONSKI SUSTAV I NJEGOV ODRAZ NA RASPADANJE ZADRUŽNIH OBITELJI

O intenzitetu podjele zadruga krajem 19. stoljeća svjedoči niz javnih rasprava, novinskih članaka, a sam proces u vrlo kratkom vremenu poprimio je *masovne razmjere*.¹⁵ Neposredno tim procesom otvorena su mnoga pitanja, a od velike važnosti pokazalo se pitanje zadružne imovine odnosno njene raspodjele nakon razdvajanja zadružne obitelji. Osim lokalnih političara i pravnika o tim pitanjima pišu i novine. Za raspad zadruga najviše se krive zakoni, njihova neujednačenost i ubrzanost donošenja, posebice u prilikama još neriješenih odnosa i nepotpunog razvojačenja Vojne krajine. Javna kritika upućivana je vlasti zbog siromašenja puka, loših nasljednih popisa i neupisivanja redovitih i potajnih dioba, nadalje riječ je i o »prevelikim troškovima dioba, mitu i korupciji i zlouporabama mjernika i gruntovničara«. ¹⁶

Nakon pripajanja Vojne krajine civilnoj Hrvatskoj ubrzano se radilo na donošenju novih liberalnijih zakona koji su u konačnici utjecali na daljnji tijek ubrzana raspada zadruga. Zakone donesene od 1870. do 1880. godine, tj. u doba liberalizma i modernizacije, obilježava neusklađenost građanskog zakona i

¹² Usp. BIČANIĆ, »Agrarna kriza od 1873 – 1895. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske«, 26.

¹³ Usp. Milivoj, REĐEP; Miroslav ŽUGAJ; Ksenija VUKOVIĆ, »Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća«. *Cris* (2005), br. 1: 93.

¹⁴ Isto, 92.

¹⁵ H. GRANDITS, »Historical-sociological country report. Croatia«, 3.

¹⁶ Ivančica Marković, »Podjela i raspad kućnih zadruga u Slavoniji u 19. stoljeću«, *Scrinia Slavonica* 9 (2009): 229.

zadružnog prava, u pravno-imovinskim odredbama odnosno *nasljeđivanja i tzv. ženskog prava*.¹⁷ Zakonom iz 1876. godine donesena je zabrana organiziranja novih zadržanih obitelji no zadržana je ustaljena podjela na »duše« (muškarce), dok je istodobno na prostoru građanske Hrvatske i Slavonije supostojala podjela na *loze* odnosno grane. Pojavljuje se i problem *posjedovnica*, koje često ne daju stvarnu sliku stanju zemljišta i njegovu vlasništvu, a sve veći broj čestica ukazuje na proces usitnjavanja posjeda odnosno na nastanak »patuljastih gospodarstava«. Novim zakonom pokušao se zaštititi zemljišni minimum seoskih zadruga, odnosno ideja je bila spriječiti njihovo potpuno obezumljivanje i time ugrožavanje gospodarstava u cijelosti.¹⁸

Uvođenjem austrijskoga građanskog zakona polovinom 19. stoljeća teoretski je osigurano pravo na imovinu svim članovima obitelji, muškima i ženkama. Jednakopravna podjela zemlje u praksi bila je iznimna rijetkost posebice krajem 19. i na početku 20. stoljeća. Svi sinovi u kućanstvu imali su prema običajnom pravu jednako pravo nasljedstva, s tim da je sin koji ostaje s roditeljima nasljeđivao nešto više ukupne imovine od ostale braće. Sestre su se najčešće odricale svog prava. Početkom 20. stoljeća većina ih je dobivala dijelove imovine na simboličkoj razini, jer se od nje očekivalo odricanje od svog prava u bratovo ime nakon udaje, ili bi u pojedinim primjerima dobivale dio majčine imovine koju je ona donijela u kućanstvo svojim brakom; ta bi se zemlja držala odvojeno od obiteljske i dijelila se kćerima nakon što bi se one udale.¹⁹ Upravo zbog daljnjeg održanja patrilinarnog načina podjele imovine u kojem svi sinovi imaju pravo na dio imovine, zemlja se još više fragmentirala, posebice u obiteljima s više muške djece. Dodatan problem dogodio bi se kada se te podjele nisu pravno rješavale, pa mnoge pravne poteškoće vezane uz dokazivanje imovinskih prava i danas ostaju neriješene.²⁰

Austrijske vlasti novim su zakonskim mjerama nastojale održati postojeće stanje i strukture upravljanja, tj. samoodrživost Krajine, odnosno njezinih najvažnijih institucija poput *kućne zadruge*. Iako se pojedinim zakonima namjeravalo zadržati *status quo*, povratka natrag nije moglo biti. Društvene su promjene do tada zahvatile sve pore krajiškog društva, posebice nakon druge polovine 19. stoljeća i intenziviranja procesa raspada *krajiških zadruga*.²¹ Stoga 1890. godine u Bjelovarsko-križevačkoj županiji gotovo 80% ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika čine nezadugari. Posljedica je to, smatraju autori, događanja nakon ujedinjenja bjelovarskog dijela Krajine s civilnom Hrvatskom, odnosno »zbog činjenice da je na osnovi Zakona iz 1876. godine došlo do brisanja većeg broja zadruga i upisa nekretnina na samovlasnike«, time je Zakon olakšavao proces diobe.²² Podatci iz 1891. godine koje navodi Pavličević govore o porastu broja zadružnih dioba iako se sam proces odvija uz probleme na terenu.²³ Izvješća o zadružnim diobama u razdoblju od 1888. do 1898. godine govore o ukupno 5045 podijeljenih zadruga.²⁴ Brojke za sljedeće razdoblje do početka Prvoga svjetskog rata govore o smanjenju, a zatim 1915. godine broj se zabilježenih podjela povećao.

U sustavu djeljive imovine i prevladavajućeg pravila *primogeniture* treba imati na umu da se zakonski normativi i dalje »sudaraju« s običajnim pravom jer se donose postupno.²⁵ Usto, donosili su se dodatni akti kojima se propisana pravila podjele imovine pokušalo prilagoditi već postojećem sustavu koji je bio pod utjecajem lokalnih običajnih normi. Učinci tog pristupa u ruralnim sredinama nisu bili

¹⁷ Usp. Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge (nakon 1881)* 2. (Zagreb: Golden marketing, 2010), 25.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Usp. Suzana LEČEK, »Dobila je kulike su roditelji davali, ni po zakonu!« Promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata«, *Povijesni prilozi* 21 (2002): 222.

²⁰ Isto.

²¹ Usp. H. GRANDITS, S. GRUBER, »The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans«, 387–389.

²² M. REĐEP, M. ŽUGAJ, K. VUKOVIĆ, »Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u bjelovarsko-križevačkoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća«, 93.

²³ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 80.

²⁴ Isto, 81.

²⁵ Usp. I. MARKOVIĆ, »Podjela i raspad kućnih zadruga u Slavoniji u 19. stoljeću«, 223.

uspješni odnosno zakoni se u praksi često nisu slijedili (dokaz su tomu tajne diobe).²⁶ Promjene u strukturi i funkciji obitelji – koje su uzrokovane, između ostalog, i promjenom načina proizvodnje (od dominirajuće poljoprivredne proizvodnje pa do stočarstva, bavljenja zanatom ili odlaskom na rad izvan obitelji), donekle su rasteretile imovinske odnose i pitanje nasljeđivanja u obitelji. Imovina – posebice ona nepokretna, ali i nematerijalna, mijenja svoje značenje. Utjecaj običajnog prava²⁷ na imovinske odnose i primjena određene nasljedne prakse u pojedinim lokalnim sredinama naći će se u etnografskoj građi, kazivanjima, ali i dostupnim arhivskim dokumentima – koji su možda i najviše pod utjecajem zakonskih propisa što se može zaključiti iz njihove propisane strukture.

POGLED IZNUTRA: SVAKODNEVICA I PROCES RAZDVAJANJA ZADRUŽNIH OBITELJI POČETKOM 20. STOLJEĆA

Podjele zadružnih obitelji: etnografska građa

Početak procesa razvojačenja odnosno sjedinjenja s građanskom Hrvatskom pokrenuo je val intenzivnih dioba zadružnih obitelji na prostoru tadašnje bjelovarske regimente. Prema dostupnim zapisima taj prijelaz iz zadružnog prema individualnom sustavu vlasništva posebice se osjetio u bjelovarskoj županiji te se predviđao njegov devastirajući učinak na gospodarsku snagu sada razdijeljenih seljaka.²⁸ U pitanjima o rješavanju problema *zadružnog nasljedstva* vidjeli smo da sudska praksa²⁹, unatoč uputama vlade, nije bila jedinstvena, pa se ono različito rješavalo.³⁰

Na prostoru Vojne krajine u najviše primjera primjenjivao se diobeni princip³¹ prema kojemu se nepokretna imovina (zemlja, gospodarske zgrade) i pokretna imovina (stoka, zalihe hrane i pića, oruđa i sl.) dijele na onoliko dijelova koliko je u zadruzi bilo odraslih članova, koliko članova, toliko dijelova. Potvrđuje tu praksu i etnografski zapis, »u zadruzi se je grunt dieljo na glave, kuliko je bilo glava bile one muške il ženjske il stari il djete samo nek je bijo živ«.³²

O podjelama zadružnih obitelji na prostoru Vojne krajine Novaković piše: »Negda iza grance nisu se ljudi dielli, a koji je baš navaljivo taj je imo puno posla dok mu je kumpanjoj i regimnet dozvoljo dilet se«. Kako je već istaknuto, upravo su zadruge na prostoru Vojne krajine bile pod nadzorom lokalnih vojnih vlasti koje su, vodeći se prema važećim zakonima, zabranjivale njihove diobe. Iako se podjela zadruge morala opravdati, metode kojima su se pritom služili lokalni stanovnici kako bi dobili pristanak bile su različite,

²⁶ Usp. Maria TODOROVA, *Balkan family structure and the European pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria* (Budapest: Central European University Press, 2006), 121.

²⁷ Prema V. Čulinović Konstantinović upravo su seoske sredine unutar sebe zadržale uporabu običajnog prava i tradicije dok bi se pokoravale zakonima samo kada je to bilo nužno (Vesna ČULINOVIĆ KONSTANTINOVIĆ, »Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća«, *Etnološka tribina* 6-7 (1984): 51.

²⁸ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 241.

²⁹ Isto, 116.

³⁰ Neposredno nakon ukinuća Vojne krajine (1881.) u Hrvatskoj je bilo na snazi čak pet zadružnih zakona, i to tri krajiška: iz 1850., 1871., i ovaj iz 1876., te građanski iz 1874. koji je dopunjen 1877. (D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 245).

³¹ »U Krajini se o diobama raspravljalo na tri načina: na sve članove, na muške glave i na loze (braću). Zakonom iz 1871. godine prihvaćena je podjela prema svim muškim i ženskim članovima, a narod je to pretežno prihvatio. Diobu na loze ili grane nisu prihvaćali, jer zbog dodjeljivanja muškaraca pa i čitavih obitelji iz brojno jačih zadruga u slabije ili »prikomandiranja« i nije se uvijek mogla odrediti srodnost i rodoslovlje kao u građanskoj Hrvatskoj (D. PAVLIČEVIĆ, *Hrvatske kućne zadruge*, 240). Bjelovarska županija prva je 1871. godine odvojena od Krajine i tamo je vrijedio zakon iz 1871. godine. Tako se prije svega pratilo što se događa na tom prostoru. Od 1874. godine kada se donio novi zakon o diobama započelo je i sve veće nezadovoljstvo u toj županiji. Tada se piše »proti nekim odviše nesretim ustanovom diobnoga zakona«, zahtjeva poštovanje povijesnih razlika, nap. podjela na glave, a ne na loze« (Isto, 241).

³² N. NOVAKOVIĆ, »Staro Štefanje«, 631.

»Moro je mitit gospodu kod kumpanje tu su se nosle ribe, divlje race i zecevi, samo da mu se dozvole dielt... Kad je to bilo učinjeno, došo je kapetan pa je pregledo, jel je to baš zbilja sve u redu, nu ako je kapetan bijo dobro podmićen nije on baš na sve pazjo, on je prijavjo regimenti da je sve u redu.«³³

Također, pojedini članovi zadruge mogli su sami zatražiti odijeljenje iz zadruge, no ako se netko nije mogao dogovoriti s ostalim članovima o imovini koju bi mu dodijelili, bio bi prisiljen još neko vrijeme ostati u zadrugi. Usto, dodatno je morao dobiti potvrdu od seoskog starješine da, »nije zatrajanac, da ima novaca da si vole kupi«. Nerijetko je zabilježena praksa da oni koji su se htjeli odvojiti iz zadruge moraju položiti određen iznos u svrhu jamčevine; to govori o razvijenom sustavu kojemu je bila svrha spriječiti ili bar usporiti intenzivne razdiobe. Kako slijedi u jednom zapisu, pojedinac »moro je sto forinti jamčevne položt kod kumpanje u kasu«, u praksi to je za većinu zadrugara bilo neostvarivo, te su morali dizati zajmove.³⁴ Posljedica toga veliki su dugovi za otplatu troškova podjele: obitelji su bile prisiljene prodavati osobnu imovinu kako bi mogle platiti sve troškove »za gradji, cimermance, tišljare i druge. Naši ljudi kažu: nemoj dielt dok ne prikupiš gradje, čovek mora izdaleka (unaprijed, op.a.) skrbet za gradju.«³⁵ Podjela se unaprijed planirala, a o tome svjedoči i zapis, »najprije prave kuću da se imaju kamo zaklont, da nisu u tuđoj kući. Dok prave svoju kuću.«³⁶ Kao dio materijalne imovine novac se dijelio na: »Duše, za blago su se nagodli izmed sebe teb će bit ona kobla i ždriebe, teb dva vola i krava, teb dvi krave i četvero svinja. Nu i to se onako napamet na duše računali; pa koji je imo više dielova, više ga je zapalo od blaga.«³⁷

Podjela se vremenski najčešće odgađala do proljeća. Tada se bilo lakše dijeliti jer nije bilo poljoprivrednih poslova. Kada bi započeo, sam proces podjele tekao bi kako opisuje Novaković, »a kad okrenu stanje trgat izvuku sve k rodbini i k susjedima cimermance dopeljaju pa djelaju najprije štagalj kako buju mogli sieno u štagalj tovar dok se prime kost i sieno spremat. Kuću djelaju poslije zanju nije sila nek se samo dogotovi. U jesen da se može omazat pa da se stiene osuše, da ne puše vjetar kruz pljeter, nekoji znaju kasno dogotovt kuću pa ga zima zavrne da se nije ni blato osušlo on uljegne u kuću, pa loži da se stiene suše.«³⁸ Ako bi se zadruga dijelila ljeti, to je uvjetovalo podjelu cijelog uroda od tekuće godine, što se nastojalo izbjeći.

Uz primarnu diobu (podjela prema lozama) pojedini izvori i literatura spominju i sekundarnu diobu (unutar pojedine loze). Rascjepom zadržne obitelji stvorene su pretpostavke za nastanak novih obitelji različitih struktura. Prijelaz se u pojedinim primjerima nije događao odmah, već je trajao određeno vrijeme, tj. članovi sada već bivše zadruge nastavili bi živjeti zajedno i nakon diobe, jedino su se poslovi obavljali i zemlja obrađivala odvojeno. O tome piše i Novaković: »Kad se podiele još su kući, al kuva svaki seb«.

Nakon odluke o podjeli trebalo je raspodijeliti zadržnu nepokretnu i pokretnu imovinu: zemlju, kuću, gospodarske zgrade, poljoprivredne alate³⁹, stoku⁴⁰, zalihe hrane⁴¹ i ostali inventar.⁴² »U

³³ N. NOVAKOVIĆ, »Staro Štefanje«, 481.

³⁴ N. NOVAKOVIĆ, »Staro Štefanje«, 481.

³⁵ Isto, 420.

³⁶ Isto, 637

³⁷ Isto, 632.

³⁸ Isto, 420.

³⁹ »Od kola konjskija, volovskija, trapova, plugova, itd. opet je dobjo onaj najiše kjo je više dielova imo, jedan je imo ženu i diete a drugi ženu i četvero, petero djece, jedan je dobjo jedna a drugi druga kola, nu onaj kjo je imo više dielova dobjo je još i plug uz kola« (Isto, 632).

⁴⁰ »Za blago su se nagodli izmed sebe teb će bit ona kobla i ždriebe, teb dva ola i krava, teb dvi krave i četvero svinja« (Isto, 632).

⁴¹ »Kako su dielli grunt tako i žito i svaj prirod, žito na polju razdielli su na duše, kuliko je muž z ženom decom i svojim rodnom, ocem i materom koji ji se imo, tuliko su mu sloga odbrojali« (Isto).

⁴² Iste podatke potvrđuju i Upitnice Etnološkog atlasa (u daljnjem tekstu: UEA), svezak III, tema br. 106. *Vrste zadruge, osobine, diobna*; tema br. 107, *Rođaci i oslovljavanjem*; tema br. 108. *Nekrvno srodstvom*; tema br. 110. *Glavni odlici zajedničkog rada*, Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu. Lokaliteti: Kupinovac (sig. ch 121, inv. br. 167), Ždralovi (sig. ch 321, inv. br. 168), Kaniška lva

zadruzi se je grunt (zemlja) dieljo na glave, kuliko je bilo glava bile one muške il ženske il stari il dje, samo nek je bijo živ«. ⁴³

Primjerice, kuća se pak dijelila na jednake dijelove svakom predstavniku loze, pritom se pazilo da svi dobiju jednake dijelove ili bi se udio jedne loze povećavao ili smanjivao, ovisno o dogovoru članova zadruge. Prema etnografskom opisu M. Matašina i N. Novakovića⁴⁴, imovina zadruge dijelila se ravnopravno između svih odraslih članova zadruge, odnosno onaj tko je imao pravo u podjeli zemlje ostvarivao je pravo i u podjeli ostalog inventara zadruge. Prilikom podjele prisutni su svi ukućani: »Tako su se izmed sebe nagadjali, navodno su iz navike zvali starešnu k dielbi i dva procjenitelja (svjedoka, op.a.) iz sela. Nu ako to nije bilo dost došo je bilježnik a ako ni žnjim nije bilo onda je predstojnik od kotara došo«, koji bi pratili dogovor među članovima obitelji.⁴⁵

Iako je podjela imovine bila ravnopravna, pojedini članovi – grane/loze, imali su pravo na veći udio u imovini (sin koji ostaje u staroj kući s roditeljima). Istu praksu potvrđuje i Novaković, prema njemu najviše udjela u podjeli inventara kao i zemlje ostvario bi onaj koji je imao najbrojniju obitelj. Pri tome se pazilo na točan omjer te se sve što se dijelilo od inventara i sirovina točno mjerilo. Novaković spominje i primjere u kojima bi se braća dogovorila/nagodila sa sestrom o isplati vrijednosti zemlje u novcu. Rijetki su primjeri da sestre nisu htjele uzeti novac, već svoj dio.

Pri podjeli zadružnih obitelji nastajali su sukobi zbog učestalih krađa ukućana.⁴⁶ U tom bi se slučaju pozivao sud ili predstavnici vlasti. Često su predmet spora među članovima zadruge mogla biti i djeca, odnosno prednost koju bi pri podjeli imovine i inventara ostvarivala ona obitelj koja je imala više djece, »onaj moj doma ima jedno diete pa sem i ja seb mam priskrbjo jedno, imo on i druga, pa i ja mam i drugo, i tako smo dočerali do četvero da je ćijo on još dalje gont i ja bi. Nebude on mislim si više dielova dieljo nego ja, dok se bummo dielili«. ⁴⁷

Zadružne diobe prema diobenim ugovorima

Dopunu prikupljenoj arhivskoj etnografskoj građi čine arhivski dokumenti za razdoblje od 1870. do 1918. godine, to su prije svega »diobeni ugovori«⁴⁸ (diobni, djelbeni list, plan diobe) razdielnice, kupoprodajni ugovori, nacrti dioba i oporuke«, za razdoblje od 1872. do 1941. godine.⁴⁹ Osim dokumenata

(sig. dh 144, inv. br. 170), Farkaševac (sig. ch 144, inv. br. 176), Tuk (sig. ch 232, inv. br. 189), Hercegovac (sig. Dh 423, inv. br. 196), Šandrovac (sig. ch 242, inv. br. 206), Rač. Kozarevac (sig. ch 433, inv. br. 207), Malo Trojstvo (sig. ch 211, inv. br. 208), Čađavac (sig. cl 314, inv. br. 240), Mala Trnovitica (sig. Dh 233, inv. br. 270), Veliki Grđevac (sig. DI 113, inv. br. 271), Ivanska (sig. Dh 111, inv. br. 272), Bijela (sig. dl 113, inv. br. 273), Končanica (sig. DI 342, inv. br. 291), Ruškovac (sig. Dh 143, inv. br. 307), Garešnica (sig. dh 141, inv. br. 516), Staro Štefanje (sig. ch 432, inv. br. 528), Vučani (sig. DH 142, inv. br. 529), Samarica (sig. DH 243, inv. br. 643), Zrinski Topolovac (sig. CH 414, inv. br. 958), Topolovica (sig. cl 434, inv. br. 1186), Jabučeta (sig. Ch 324, inv. br. 1909), Grubišno Polje (sig. DI 232, inv. br. 1996), Grubišno Polje (sig. DI 144, inv. br. 2145), Grubišno Polje (sig. DI 144, inv. br. 2146), Podgarić (sig. DH 423, inv. br. 2148), Šimljana (Dh 311, inv. br. 2224).

⁴³ N. NOVAKOVIĆ, »Staro Štefanje«, 637.

⁴⁴ »Stanje diele prema gruntu, tko ima tal (udio) od grunta taj ima i od stanja, nekoj dobi ambar i štaličke, nekoj pol kuće, nekojeg zapane kuća i kunja a drugog komore, kad diele kuću il štagalj onda računaju tičeš dobt tri klaftna stanja a ja četere il pet zato što ti dobiš krovće, ima u tom krvoćem više gradje jer ima pregrada a u mojem duljem kraju je šupljina. Kad stanje ruše a jednome njegova polovca ostaje onaj koj svoju polovcu ruši prepiljava krov i letve prema onom mjestu doklje je odmjereno, navodno odmjerne do poberuva kako se može do zemlje jedan tal srušt i obljica razmirat i stiene potrgat« (Isto).

⁴⁵ Isto, 636.

⁴⁶ »Olje godje je došlo do dielbe bilo je kradje, ovaj ukro trapni kotać, ovaj ovo onaj ono. Svaki koji je što ukro sakrijo je pa potla dok je dielba prešla i svaki već na svojem sidjo, radjo je i donašo sakrite stvari doma. Kako su muži od pokudjelja i svakojakvog alata krali tako su pak žene u kući ova ukrala zdelu, ona tepsiju ona ralju i lonac, ona čupove itd« (Isto, 632).

⁴⁷ Isto, 635.

⁴⁸ Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Bjelovaru, Bjelovar (dalje: DABJ) – fond 81 - Sudbeni stol Bjelovar, 1872. – 1918., Oporuke, kut. 96 i 29.

⁴⁹ HR-DABJ-81, kut. 96; Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Bjelovaru, Bjelovar (dalje: DABJ) – fond 86- Kotarski sud Bjelovar, 1872. – 1918., Oporuke, kut. 364 – 367; Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u

prikupljenih istraživanjem arhivske građe Državnoga arhiva u Bjelovaru, nekoliko dokumenata dioba koje su mi ustupili na uvid posjedovali su kazivači.

Velik broj diobenih ugovora sačuvan je u fondu pod nazivom *Sudbeni stol Bjelovar, 1872. – 1918., Diobeni i kupoprodajni ugovori*⁵⁰, a za potrebe rada izabrani su oni koji su se odnosili na odabrana sela u istraživanju. Upravo za to razdoblje karakterističan je proces zadružnih dioba koji je tada dosegnuo svoj maksimum. Analizom diobenih ugovora razmatrala sam pitanje raspodjele imovine, sam proces podjela, ali i omjer u kojem su diobe slijedile zakonske odrednice odnosno koliko je na njih utjecalo tradicijsko običajno pravo.

Diobeni ugovor zadružne obitelji Bogat

Iz *nacrta dielbe* zadružne imovine obitelji Bogat vidljivo je da se zadruga dijelila samo uz prethodni dogovor i pristanak svih zadrugara, a konačna podjela zadružne imovine potvrđena je potpisom ili znakom križa koji se stavljao uz ime i prezime (uvijek se prvo navodio otac/gospodar⁵¹ zadruge, a zatim svi ostali kraj kojih je oznaka njihova odnosa prema ocu/gospodaru, primjerice, *žena mu, kći mu, ili sin*) zadrugara. Zadruga Bogat dijelila se 1877. godine na tri dijela (u dokumentima se koriste termini *grana, izlazeći i ostajući dio/stranka, loza*). Obitelj Bogat dijelila se na jedan *ostajući* i dva *izlazeća dijela* (iako odnosi između zadrugara nisu jasno naznačeni, pretpostavljam da se podjela dogodila između oca i dvojice njegovih sinova). Također nema nikakve naznake o životnom ciklusu obitelji u kojem se podjela dogodila, a ne navode se ni razlozi podjele. Upravo su nacrti o podjeli zadruga najšturiji izvori jer se iz njih, osim nacrti čestica zemlje, njihove raspodjele na pojedine dijelove te veličine tih dijelova, malo toga može doznati. Iznimno, pojedini nacrti dolaze dopunjeni podatcima o zadrugi – primjerice o veličini, podjeli ostalog inventara, stoke i drugih vrsta pokretne imovine. Nacrti najčešće sadrže sve čestice zemlje koje je zadruga posjedovala, zatim njihovu namjenu (oranica, livada, dvor, vinograd, šuma itd.), veličinu prije podjele i veličinu koju je svaka nova obitelj/loza dobila podjelom. Sadrže i kućni broj zadruge te potpis mjernika – kao službene osobe.

Unatoč tomu analizom nacrti podjele imovine – zemlje – kao i većine sličnih dokumenata dobiva se uvid kako su se zadruge dijelile koncem 19. i početkom 20. stoljeća. U primjeru obitelji Bogat okućnica se dijelila na tri dijela (s tim da je ostajuća strana dobila najveći udio), a od ostalih komada zemlje svaka grana/loza dobila bi određeni dio (svaki daljnji komad zemlje dijelio se na loze na jednake dijelove ili bi se pojedini komadi dijelili, a drugi bi se u cijelosti prepustili jednoj lozi), prema prijašnjem dogovoru obitelji, o čemu govore i drugi izvori. Zadruga Bogat posjedovala je veliku okućnicu, a njezinom raspodjelom loze su dobile svaka posebno kućno mjesto. Na tom su prostoru prije, tijekom ili nakon podjele napravljene nove kuće zajedno s gospodarskim objektima koje su sada posjedovali bivši zadrugari i njihove obitelji. Gotovo u većini primjera staro zadružno kućno mjesto dijelilo se među lozama te se na tom zemljištu gradila nova obiteljska kuća (odvajanje pojedinih nuklearnih obitelji). Tako su bivši članovi zadruge nastavili živjeti u neposrednoj blizini svoje stare zadružne kuće. Ponekad se kuća nije uspjela napraviti prije diobe te je zadruga nakon formalne podjele nastavila još neko vrijeme živjeti zajedno. Tom problemu moglo se doskočiti u primjerima u kojima su izlazeći dijelovi zadruge podjelom zadruge dobivali i uzimali pola stambenog objekta zadruge ili njegov određeni udio. O tome govore i diobeni ugovori koji će biti prikazani u sljedećem poglavlju, ali i kazivanja.

Analizom drugih ugovora vidljivo je da je isti princip podjele funkcionirao u većini primjera. Okućnica i ostale zemljišne parcele dijelile bi se jednako svim granama/lozama/izlazećim ili ostajućim strankama. Rezultat takve podjele, veličinom ionako malih, zemljišnih parcela bila je dodatna parcelizacija zemlje, s tim da je udio imovine koju dobiva ostajući dio uvijek veći od udjela ostalih izlazećih dijelova.

Bjelovaru, Bjelovar (dalje: DABJ) – fond 710 - Kotarski sud Bjelovar (1918. – 1941.), Oporuke, kut. 364 - 367; Hrvatska (dalje: HR) – Državni arhiv u Bjelovaru, Bjelovar (dalje: DABJ) – fond 742 - Red za katastar Bjelovar, 1815. – 1970., Nacrti katastarskih općina, kut. 29.

⁵⁰ HR-DABJ-81, kut. 96 i 29.

⁵¹ Termin gospodar pisan u pojedinim primjerima samo uz muškarca koji je predstavljao *ostajuću stranu*.

Dokumenti (*djelbeni* ugovori, nacrti diobe) bilježe samo jednu vrstu imovine, tj. zajedničku imovinu zadruge – kojoj pripadaju zemlja, stoka, alat i drugi inventar, tj. pokretna i nepokretna imovina. O osobnoj imovini pojedinaca nijedan od tih dokumenata ne daje nikakve podatke iako iz drugih izvora treba pretpostaviti da je ona postojala.⁵² Nepokretna imovina dijelila se na loze, a u velikom broju primjera i pokretna (stoka, alati, poljoprivredni strojevi, ostali inventar seoske kuće, zalihe hrane i pića, žito na polju). Kao i u većini ovakvih nacrti, vjerojatno zbog obveze plaćanja poreza, zabilježila bi se samo podjela zemlje, dok se podjela ostalog inventara iznimno ovjeravala kod javnog bilježnika. Podjela inventara većinom je ostajala u krugu obitelji te tako skrivena za javnost i današnju analizu. Nije sačuvan detaljniji (ili nije ni postojao) diobeni ugovor zadruge Bogat, pa se njihova podjela odnosi samo na podjelu zemljišnih čestica. Također, analizom ovog i drugih ugovora jasno je da su nositelji *loza* muškarci, iznimno žene (primjeri su rijetki). Žene su nosioci *loze* u primjerima u kojima su udovice.

Vidljivo je da su u ovom primjeru muškarci preuzimali imovinu i postali njezini nositelji iako se imovina službeno dijelila na sve članove zadruge, tj. svi članovi morali su biti suglasni s predloženim modelom podjele i na koncu potpisati dokument.⁵³ U svim primjerima članovi zadruge potvrdili bi svoj pristanak na podjelu potpisom ili znakom križa kraj svojega imena i prezimena. Zabilježila sam nekoliko primjera u kojima se na zahtjev pojedine loze imovina koja je njima dodijeljena upisuje u gruntovnici na sve članove te loze.⁵⁴ Učestaliji su primjeri u kojima se prilikom podjele zadrugne obitelji, ugovorom naznačuje samo ostajuća i izlazeća/e strane te se najčešće više imovine dodjeljuje ostajućoj strani jer u kućanstvu ostaje više članova. To bi značilo da su se dijelili prema lozama, iako posebno u ugovoru nije napomenuto. Možda je to poslije nekim drugim ugovorima razdijeljeno. Potpisnici dokumenta o podjeli odrasli su članovi zadruge, a u slučaju maloljetnih članova (koji nisu imali žive roditelje) dodjeljivao bi se skrbnik.⁵⁵

Bilježnički spisi: oporuke (1872. – 1941.)

Pitanjima vezanima za nasljeđivanje bave se oporuke koje kao bilježnički spisi sadrže podatke o praksama nasljeđivanja i dobar su izvor istraživanja nasljednih prava i praksi, kao i imovinskih prijenosa. Kao bilježnički dokumenti oporuke nastaju neposredno prije smrti pojedinca, a služe izvršavanju njegove posljednje volje. Sastavljanjem oporuke oporučitelj štiti svoja prava, ali i prava svojih nasljednika. Njome potvrđuje posjedovanje imovine te svoje pravo na raspolaganje tom imovinom. Iako oporuke kao bilježnički dokumenti donose fragmentarne opise događaja iz svakodnevice, tj. daju nam pogled samo iz perspektive oporučitelja, mogu poslužiti kao dopuna etnografskoj građi. Upravo A. Muraj upozorava na prednosti i mane oporuka kao izvora u etnološkim istraživanjima. Ističe da su oporuke odraz samo jedne razine svakodnevice, tj. isječak iz svakodnevice. Iako sam tijekom arhivskog istraživanja naišla na povelik broj oporuka, moram se složiti sa zaključkom Muraj da većina ljudi ipak nije ostavila oporuke.⁵⁶ U prilog tome govori i činjenica da nisam naišla na više oporuka unutar jedne obitelji, obično jest riječ o muškarcu ili ženi, ali iz različitih obitelji. Istraživanjem bilježničke arhivske građe Državnoga arhiva u Splitu Jelaska Marijan, analizirajući oporuke i ostale sudske spise, došla je do zaključka kako prijenos imovine putem oporuke najčešće prakticiraju posjednici odnosno poljopri-

⁵² Vidljivo je to iz oporuka.

⁵³ U nacrtu diobe spominju se kod podjele samo muški članovi zadruge, dok je na samom kraju popis svih članova zadruge ali i njihovi potpisi (križevi). Time se vjerojatno odobrava podjela imovine prema lozama, a ne na sve članove zadruge. Pavličević navodi kako je na prostoru bjelovarskog kraja još vrijedio zakon podjele zadruga na glave prema starom zadrugnom zakonu iako je novi zakon o diobama zadruga koji je trebao vrijediti za čitav prostor Hrvatske propisivao podjelu na loze. To je prijelazno razdoblje u kojem su pojedine zadruge koristile zakonski kaos. Neki od analiziranih ugovora o diobi izričito navodi kako u diobi sudjeluju samo muškarci, odnosno da se imovina dijeli samo na muške glave.

⁵⁴ HR-DABJ-742, kut. 29.

⁵⁵ Nacrt diobe zadruge Bogat ovjeren je 20. srpnja 1877. godine.

⁵⁶ Aleksandra MURAJ, »Independence and/or Subjugation: the Ambivalence of the Social Position of Women on the Island of Zlarin«. *Narodna umjetnost* 33 (1996), br. 1:141.

vrednici s namjerom da se zaobiđe zakon koji je propisivao podjelu dobara na jednake dijelove. Time se nastojalo spriječiti cjepkanje ionako malih zemljišnih parcela.⁵⁷

Uza zakonske odrednice koju oporuke imaju promatrala sam i kako se oporuka odnosno njezine odredbe ostvaruju u praksi. Prije svega, važne su vrijednosti koje pojedinci upisuju u imovinu, ali i što njezinim prijenosom impliciraju o svom odnosu prema članovima uže odnosno šire rodbinske mreže.

Analizirane oporuke odnose se na kraj 19. i prvu polovinu 20. stoljeća. Njihov sadržaj otkriva nam odnos pojedinaca prema imovini, općenito daje uvid u to kako su se kreirali imovinski odnosi među pojedinim članovima obitelji. Pritom treba imati na umu da je ta slika nepotpuna odnosno nastala je iz perspektive jednog člana obitelji (većinom muškarca). Osim toga iz oporuka saznajemo više o vrstama imovine koje je pojedinac mogao posjedovati (pokretna, nepokretna), o trenutku prijenosa imovine te o načinu na koji pojedinac raspolaže svojom imovinom, odnosno koja prava polaže na imovinu (je li imovina u potpunom ili djelomičnom vlasništvu jedne osobe) – bez obzira na spol. Da bi oporuka bila pravovaljana, moraju se zadovoljiti određeni standardi; prilikom sastavljanja moraju biti prisutni svjedoci, a tekst oporuke mora zadovoljiti određenu formu. Oporuke kao bilježnički dokumenti imaju sličnu strukturu, iako se razlikuju po tome je li samu oporuku vlastoručno pisao oporučitelj, netko od pozvanih svjedoka ili bilježnik koji je slijedio ustaljeni obrazac.⁵⁸

Nadalje, u početnom dijelu dokumenta izražava se zabrinutost i želja oporučitelja da prije smrti svoje poslove ostavi uređenima jer se ne osjeća dobro te stoga poziva svjedoke i bilježnika da zapišu i potvrde njegovu posljednju želju.⁵⁹ Također, na početku se potvrđuju i osobni podatci oporučitelja te njegovo mentalno i zdravstveno stanje. U završnom dijelu oporuke potvrđuje se ponovno svijest oporučitelja o svemu navedenom; želi i načinu podjele imovine, ali i namjera svjedoka da poštuju i provedu njegovu zapisanu želju. I završni dio oporuke sadrži određene formulacije koje su formom iste, ali ponovno se razlikuju od zapisivača do zapisivača.⁶⁰

Ambivalentan odnos pojedinca prema oporučnom prijenosu imovine nije se promijenio ni danas, pa većina ljudi ne koristi taj način kao mogućnost prijenosa imovine. Najčešći prijenos imovine temelji se na prethodnom usmenom dogovoru članova obitelji koji se poslije potvrđuje na sudu ili se cijeli prijenos imovine provodi prema zakonskom postupku. Koncem 19. i početkom 20. stoljeća oporučan prijenos imovine prakticirale su i žene, iako u analiziranim oporukama najveći udio čine one koje su ostavili muškarci koji svoju imovinu oporukom ostavljaju svojim nasljednicima.

Analiza pronađenih oporuka pokazala je kako se imovina muškaraca od imovine žena razlikovala oblikom, ali i količinom. Ovisno je to i o razdoblju o kojem je riječ te o individualnim prilikama u obiteljima. Muškarci su u velikom broju primjera posjedovali zemlju te druge vrste imovine (pokretne i nepokretne), koju su naslijedili od svog oca/roditelja, dok su žene većinom bile vlasnice imovine koju su dobile kao miraz (najčešće je to bila pokretna imovina – tekstilni predmeti, novac i sl.) ili su mogle naslijediti dio imovine roditelja ili nakon smrti supruga. U jednoj od analiziranih oporuka otac ostavlja svu svoju imovinu podijeljenu na jednake dijelove sinovima, a već udanim kćerima ne ostavlja ništa. Navodi kako su one same bile svjesne da im ništa ne ostavlja, ali i da nisu ništa htjele uzeti od braće.⁶¹

Oporučitelji bi često oporukom propisivali određene komade zemlje pojedinom nasljedniku odnosno čak i određivali s koje strane će se okućnica najčešće dijeliti, tako u oporuci sastavljenoj 13. prosinca 1925. godine M. M.⁶² određuje da se okućnica mora podijeliti između troje braće na sljedeći način: dio od sjeverne strane najstarijemu sinu, sredinu srednjemu i južnu stranu najmlađem sinu. Poje-

⁵⁷ Zdravka JELASKA MARIJAN »*Neka ostavština bude dosudjena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije niti rodila* (Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919. – 1940.)«, *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2007), 615.

⁵⁸ HR-DABJ-710, kut. 364.

⁵⁹ U analizu stila pojedinog bilježnika nisam ulazila jer bi ona premašivala moje kompetencije.

⁶⁰ HR-DABJ-710, kut. 364.

⁶¹ HR-DABJ-710, kut. 365.

⁶² Podatci poznati autorici.

dine parcele podijelio je sinovima na tri jednaka dijela, dok se druga nisu dijelila, već je svaku od njih dodijelio jednom od sinova. To je bila uobičajena praksa o čemu podatke nalazim i u drugim oporukama.

Poneki koji ostavljaju imovinu kćerima ostavljaju je i zetovima, posebice ako su u lošim odnosima sa sinovima, ili ako nemaju sinove. Kada su djeca maloljetna, žena ima pravo na imovinu do svoje smrti ili ponovne udaje. Kćerima se ostavlja osiguran miraz – blago, zemlja, ali postoji i obaveza da joj se plate troškovi svadbe i isplati sve obveze. Kao što je slučaj u sljedećem primjeru. U samo jednom primjeru oporuke zabilježeno je da majka ostavlja svu svoju imovinu nezakonitom sinu, dok drugog nezakonitog sina razbaštinjuje jer se nije o njoj brinuo; oporuka je sastavljena 18. ožujka 1941. godine.⁶³

Za pisanje oporuke često se pozivalo svjedoke (najčešće se navode tri svjedoka), najbliže, pouzdane susjede, koji bi, ako je bilo potrebno, poslije mogli i dodatno posvjedočiti o posljednjoj volji pojedinca. Iz uvodnog dijela oporuke vidljivo je da se pojedinac u trenutcima prije same smrti osjećao još dovoljno prisebnim da izrazi svoju posljednju volju. Pozivalo se svjedoke koji bi svjedočili posljednjoj volji pojedinca. Nakon smrti njegova bi se volja trebala izvršiti i imovina koju on/ona posjeduje podijeliti prema njegovim željama. Treba istaknuti kao pojedinac, oporučitelj, posebice muškarac, na samom početku teksta oporuke priznaje da ima djecu te potom navodi njihova imena. U većini primjera oporučitelji su bili nepismeni pa bi nakon čitanja oporuku potvrdili stavljanjem križića kraj svog imena.

Analiza oporuka potvrdila je praksu prijenosa nepokretne odnosno najvrednije imovine gotovo uvijek sinovima. Isti princip podjele primijenio bi se i na podjelu pokretne imovine koja je dijelom ili u cijelosti pripala jednom ili svim sinovima ravnopravno. Novac se najčešće davao kćerima – kojima je to bio ili miraz ili isplata dijela nakon udaje, uglavnom se na to, poslije smrti roditelja, obvezuju braća. Međutim, novac se davao i sinovima koji su odlazili od kuće ili su se već prije odselili (Amerika i sl.). Ove zaključke potvrđuju svi primjeri analiziranih oporuka.

Promjene se mogu uočiti početkom 20. stoljeća kada je zabilježen sve veći broj oporuka koje ostavljaju žene, odnosno u kojima su one oporučiteljice, ali i nasljednice imovine svojih roditelja – oca ili majke. Te promjene mogu se pratiti i u kazivanjima. To se najčešće događa kada su sinovi u sukobu s roditeljima, ili kada obitelj ima samo kćeri ili ako su sinovi duže vrijeme odsutni. Osim pokretne imovine (tekstilni predmeti) žene su vlasnice i nepokretne imovine.⁶⁴ I tu imovinu ostavljaju svojim muževima/kćerima/sinovima. Supruzi se gotovo uvijek ostavlja imovina na doživotno uživanje, ali je jedini, *univerzalni* nasljednik sin, kćer ili unuci kao u nekoliko zabilježenih primjera. Žena najčešće ostaje u kućanstvu s nasljednikom (iako nije isključena mogućnost njene ponovne udaje, ali time gubi sva prava) ili joj u slučaju neslaganja s njegovom obitelji on mora osigurati uvjete za život.⁶⁵

Također, zemljišne se parcele sve više ostavljaju kćerima/unukama o čemu najviše potvrda ima u oporukama nastalima nakon Prvoga svjetskog rata. Usto, one uvijek dobivaju novac što je bila učestalija praksa do tog razdoblja. U slučaju prijenosa zemlje na kćeri/unuke smatralo bi se da su one time dobivale dovoljno udjela u nekretninama odnosno nužni dio i time ne bi imale više pravo na ikakav udio u imovini. U nekim primjerima one se dobrovoljno odriču što je potvrda u jednoj od oporuka, dok se u većini oporuka jednostavno navodi da one više nemaju pravo i da se moraju smatrati *potpuno namirene*. Usto, kćeri dobivaju i udajnu opremu i troškove svadbe.

Nekoliko je primjera oporuka koje zajednički sastavljaju supružnici imenujući jedan drugog zakonitim nasljednicima. U jednom od tih primjera supružnici izbaštinjuju kćerku koja ih je teško uvrijedila time »što je podnijela molbu sudu da se majku proglasi rasipnicom, kako bi joj onemogućila raspolaganje imovinom«.

⁶³ HR-DABJ-710, kut. 366.

⁶⁴ HR-DABJ-710, kut. 366.

⁶⁵ HR-DABJ-710, kut. 365.

ZAKLJUČNA RAZMIŠLJANJA

Istraživanje koje sam provela pokazalo je da su nasljedne prakse aktivirane u trenutku zadružne diobe oblikovane društveno-političkim, ekonomskim i tradicionalnim kulturnim vrijednostima i često su unutar bjelovarske regije specifične na razini sela odnosno obitelji. U zadružnom obliku obitelji prijenos imovine (ako bi došlo do podjele zadruge), specifično za prostor Vojne krajine, bio je određen krajiškim zakonima. Zadružno pravo upućivalo je da se pojedini dijelovi imovine mogu dijeliti na glave, odnosno na *loze* prema zakonu na prostoru civilne Hrvatske. Primjenu zakona mogla sam pratiti u diobenim ugovorima obitelji, jer se na ovom prostoru Vojne krajine i nakon njezina raspada u pojedinim primjerima primjenjivalo pravilo da se obitelji dijele na glave, a ne na *loze* prema zakonu civilne Hrvatske.

Zabilježila sam da je na ovom prostoru karakterističan djeljiv sustav imovine u kojem se ona najčešće prenosila isključivo muškim nasljednicima.⁶⁶ Tek u drugoj polovini 20. stoljeća sve je učestalija praksa prema kojoj svoje imovinsko pravo ostvaruju i žene, iako nikada onoliko koliko muški članovi obitelji. Može se zaključiti da je dominirala praksa prijenosa imovine najstarijem sinu, tj. primogenitura. On ostaje s roditeljima na podijeljenom gospodarstvu te tako osigurava veći udio imovine, s tim da roditelji uživaju doživotno pravo na svoj dio imovine. Može se zaključiti da je vojna organizacija prostora još više ukrutila patrilinearnost.

U zadružnom sustavu posjed je bio u trajnom vlasništvu muškaraca obitelji – nije bilo prijenosa već samo podjela – točnije, nije bilo fizičkog prijenosa jer su svi nastavljali živjeti zajedno na okupu u jednom kućanstvu. Zapravo se fizički, zajedno sa svojom imovinom, odjeljuju tek koncem 19. i početkom 20. stoljeća kada je proces podjele značio i konačno razdvajanje obiteljske imovine na manje parcele. Braća su dijelila imovinu na podjednake dijelove, s time da bi brat koji bi ostajao s roditeljima dobivao i najveći dio jer je on preuzimao i brigu o roditeljima.⁶⁷

Unatoč promjenama i djelovanju vanjskih čimbenika, zemlja (bar jedan osnovni dio – očevina, djevodovina) i dalje je zadržala svoju simboličku važnost kao obiteljska imovina čije se značenje prenosi kroz nekoliko generacija. Tako se zemljišne parcele na kojima se nalazila obiteljska kuća nisu dijelile ili se njihova podjela nastojala izbjeći, a prodavale bi se samo u krajnoj potrebi. Zabilježila sam primjere pojedinih zemljišnih parcela uz koje se vezivalo obiteljsko prezime. Upravo se ovdje može naći potvrda za postojanje transgeneracijske imovine.⁶⁸ Može se zaključiti da je pitanje zadržavanja osnovne obiteljske imovine dio svojevrzne strategije. Time obitelj osigurava održavanje osnovnog kapitala odnosno tako obitelj perpetuiru svoju ekonomsku, društvenu snagu unutar zajednice.

Ogdađanje nasljeđivanja i prijenosa imovine rezultira stvaranjem kompleksnih, višegeneracijskih obitelji na što je ukazala arhivska i terenska građa. Život više generacija zajedno u istom kućanstvu jednim dijelom je uzrokovan činjenicom da si obitelj odnosno njezini članovi nisu mogli priuštiti izgradnju novih stambenih prostora. To je posebice vidljivo nesporedno nakon podjele zadruge čiji su se članovi neko vrijeme zadržavali u zajedničkom kućanstvu. Složena struktura obitelji u kojoj se zadržava nekoliko generacija na okupu može se tumačiti kao strategija pojedine obitelji: tako se omogućavalo nastavljanje i razvoj gospodarskog potencijala, te zadržavanje statusa i ekonomske snage obitelji. Na donošenje takve odluke utjecali bi prije svega ekonomski uvjeti, odnosno to je izraženo posebice kada je obitelj živjela isključivo od poljoprivrede.

Na temelju iznesenih pokazatelja moguće je zaključiti i kako se obiteljska zajednica dinamički prilagođavala vanjskim faktorima što je uvelike utjecalo na proces prijenosa imovine između generacija, te percepciju i funkciju materijalnih i nematerijalnih oblika imovine od njenih korisnika.

⁶⁶ H. GRANDITS, »Changing Family Contexts and Property Rights in the Second Half of the 19th Century«, 132.

⁶⁷ H. GRANDITS, »Kinship and Welfare State in Croatia's Twentieth Century Transitions (2010)«, 459.

⁶⁸ Chris HANN, »Reproduction and Inheritance: Goody Revisited«, *Annu. Rev. Anthropol.* 37 (2008), 153.

OBJAVLJENI IZVORI I LITERATURA

- Blažeković, Stjepan. *Bjelovar*. Bjelovar: SIZ kultura, 1985.
- Bičanić, Rudolf. "Agrarna kriza od 1873 – 1895. i njezin utjecaj na ekonomsku i socijalnu strukturu Hrvatske" *Ekonomist* 3 (1937) br. 5.
- Čapo Žmegač, Jasna. "Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj" *Narodna umjetnost* 33 (1996), br. 2: 179 – 196.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. "Običajno pravo, njegova primjena i proučavanje do polovine 20. stoljeća" *Etnološka tribina* 6 – 7 (1984): 51 – 69.
- Gelo, Jakov. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus, 1987.
- Grandits, Hannes. "Historical-sociological country report. Croatia. Working paper" <http://www.eth.mpg.de/kass/material.html>, 2006, pristup ostvaren 2. III. 2012).
- Grandits, Hannes. "Changing Family Contexts and Property Rights in the Second Half of the 19th Century: Some General Trends in the Habsburg Empire (2003)". U: *Household and Family in the Balkans: Two Decades of Historical Family Research at University of Graz Studies of South East Europe*, uredio Karl Kaser, 129-147. Wien-Berlin: Lit Verlag, 2012.
- Grandits, Hannes. "Kinship and Welfare State in Croatia's Twentieth Century Transitions (2010)". U: *Household and Family in the Balkans: Two Decades of Historical Family Research at University of Graz Studies of South East Europe*, uredio Karl Kaser, 453-481. Wien-Berlin: Lit Verlag, 2012a.
- Grandits, Hannes; Gruber, Sigfried. "The Dissolution of the Large Complex Households in the Balkans: Was the Ultimate Reason Structural or Cultural? (1996)". U: *Household and Family in the Balkans: Two Decades of Historical Family Research at University of Graz Studies of South East Europe*, uredio Karl Kaser, 387-407, Wien-Berlin: Lit Verlag, 2012.
- Hann, Chris. "Reproduction and Inheritance: Goody Revisited". *Annu.Rev. Anthropol.* 37 (2008): 145 – 158.
- Leček, Suzana. "'Dobila je kuličke su roditelji davali, ni po zakonu!' Promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata". *Povijesni prilozi* 21 (2002): 221 – 245.
- Kolar - Dimitrijević, Mira. "Pretvaranje Bjelovara iz vojničkog u privredno središte od 1871. do 1910. godine". *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru* 1 (2010): 31 – 53.
- Korenčić, Mirko. *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971.*, knjiga 54, Zagreb: Djela JAZU, 1979.
- Jelaska Marijan, Zdravka. "Neka ostavština bude dosudjena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije niti rodila" (Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919. – 1940.). *Časopis za suvremenu povijest* 3 (2007): 611 – 651.
- Matašin, Mato. "Zadruga Dragančan". U: *Seljačke obiteljske zadruge I. Izvorna građa za 19. i 20. stoljeće*, uredio Milovan Gavazzi, 22-26. Zagreb: Publikacije etnološkoga zavoda 3, 1960.
- Marković, Ivančica. "Podjela i raspad kućnih zadruga u Slavoniji u 19. stoljeću". *Scrinia Slavonica* 9 (2009): 221 – 231.
- Muraj, Aleksandra. "Independence and/or Subjugation: the Ambivalence of the Social Position of Women on the Island of Zlarin". *Narodna umjetnost* 33 (1996) br. 1: 135 – 147.
- Pavličević, Dragutin. *Hrvatske kućne zadruge (nakon 1881)* 2. Zagreb: Golden marketing, 2010.
- Ređep, Milivoj, Žugaj Miroslav, Vuković, Ksenija. "Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u bjelovarsko-križevackoj županiji krajem 19. i početkom 20. stoljeća". *Cris* 1 (2005): 89 – 104.
- Slukan Altić, Mirela. "Razvoj i izgradnja Bjelovara u kartografskim izvorima". *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 1 (2007): 9 – 30.
- Todorova, Maria. *Balkan family structure and the European pattern. Demographic developments in Ottoman Bulgaria*. Budapest: Central European University Press, 2006.

SUMMARY

Family, property and property law practices have been the subject of research in different scientific disciplines, but this paper will discuss their mutual relation. The paper emphasizes the phenomenon of property, family and property law practices, that is, the issue of how these phenomena are formed at the moment of splitting within cooperative family structures, characteristic for the area of the Military Frontier. The mentioned phenomena are presented within a specific social and historical context, indicating the influence of economic, political and social circumstances within the studied area. The research refers to the time period of the late 19th century until the second half of the 20th century, while the main area of research encompasses the rural space of Bjelovar region. With the help of archive documents and ethnographic database, as well as available bibliography, the mentioned phenomena will be shown with their alterations and in continuity. The goal is to show how the transfer of property was carried out in practice against the existing laws, i.e. how certain decisions by individuals or family are manifested at the moment they decide to comply with the law and/or common law. The analysis of the available ethnographic archive documents showed the existence of two basic forms of property: material and non-material, that is, personal and real property. Among other things, the research recorded two ways of inheriting, with certain variations: equal and non-equal inheritance right. The transfer of property after splitting of cooperations may be observed as a long-term process, which would start depending on individual decisions within a family. The analysis and interpretation of sources showed that family structure, its transformations, as well as the issue of inter-generation relations were directly related to a certain way of property transfer.